

Максим Яременко

**ОСВІТНІЙ РІВЕНЬ ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА
КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ 1770-х рр.
(на прикладі Глухівської протопопи)**

Упродовж майже всього XVIII ст. духовна влада Київської митрополії, дублюючи відповідні синодальні укази, намагалася підвищити освітній рівень парафіяльного духовенства, наголосувала на потребі висвячувати на приходи вихованців "латинських шкіл" та примусити панотців віддавати дітей на науку до Київської академії. Кількісне зростання вихідців з ієрейських родин серед студентів Могилянських Атен упродовж XVIII ст. може свідчити на користь успішності церковної політики. Втім, окремі факти не дають змоги малювати аж надто мажорну картину освіченості церковно- та священнослужителів, а також усвідомлення батьками-пресвітерами потреби в навчанні потенційних спадкоємців-синів. Зокрема, постійне повторення таких розпоряджень від однієї архіпастирської каденції до іншої вже саме по собі дає підстави скептично поставитися до їхньої дієвості.

З іншого боку, успішності заходів духовної влади переходила дорогу практика поставлення парафіяльних пастирів, що передбачала вирішальну участь парафіян та/чи власників маєтків, у яких функціонували храми, у виборі настоятеля. У XVIII ст. маємо достатньо випадків надання приходськими "овечками" переваги під час елекції пресвітера кандидатові з елементарним рівнем грамотності перед "академіком". Хрестоматійною ілюстрацією тут є приклад батька Чигиринського єпископа Іринея (Фальковського) Іоакима Фальковського, вихованця "школи" філософії Київських Атен. Коли його направили священником у церкву в селі Смош, то власник і парафіяни виступили проти, бажаючи мати настоятелем іншу людину, яка не навчалася в "латинських школах". Іоакиму таки довелося відмовитися від смошівської парафії й посісти в

1756 р. іншу в селі Білоцерківці на прохання власника, бунчукового товариша Якова Гарновського і прихожан, які не захотіли прийняти свого ієрея Миколу Юхновського¹. Такі надання переваги не кандидату-вихованцю навчального закладу фіксуються також у Росії, зайвий раз показуючи, що для вірних важливим був не стільки високий рівень освіти панотця, скільки добрий голос абоощо. Для прикладу, в 1753 р. студент Московської академії вирішив стати дияконом одного з московських храмів, однак йому відмовили прихожани, які воліли мати іншого. Висловлюючи незгоду з аргументом про освіченість "студіоза", один із помітних парафіян, купець Азбукін, заявляв: "я де плюю на богословію, и что нам есть от богословии". Пізніше він разом з іншими вірними "говорили, что им школьников отнюдь не надобно, и пусть школьники идут в села и учат тамо деревенских мужиков, а московские жители до них де еще переучены, да и лучше их; и ежели школьник впредь придет в их церковь, они генеральное определение положили — метлой из церкви выгнать"².

Попри позірну ясність картини освіченості духовенства та супровідних проблем, досі дослідники так і не з'ясували ступеню успішності "інтелектуального дисциплінування" парафіяльних причтів церковною владою. Це має тим дивніший вигляд, що матеріали дають змогу простежити за проблемою не на описовому рівні за допомогою одиничних фактів, а оперуючи статистичними даними. Отже, у цій статті спробую на прикладі однієї середньої за кількістю церков протопопи Київської митрополії — Глухівської — з'ясувати поширення серед церковних причтів як освіти загалом, так і академічної зокрема. Під приціл береться стан справ на 1774 р. Увага до 1770-х рр. не випадкова і має кілька пояснень. Намагаючись проаналізувати освіченість духовенства, я обрав час, коли укази про потребу навчатися в "латинських школах" діяли вже не одне десятиліття. Окрім того, єпархіальна влада намагалася не лише запроторити синів духовенства у науку, аби ті згодом, поповнивши лави церковних клірів, мали відповідний освітній ценз, а й регулювати процес посідання парафій шляхом одруження "академіків"-кандидатів на церковнослужителів та священників з донька-

¹ Булашов Г.О. Преосвященный Ирией Фальковский, епископ Чигиринский. К., 1883. С 9-Ю.

² Цит. за: Знаменский П. Приходское духовенство в России со времен реформы Петра. Казань, 1873. С. 52.

ми парафіяльних ієреїв (живих чи вже покійних). Новоспечені зяті-"інтелектуали" мали спадкувати парафію свекра. За спостереженнями Людмили Посохової такі шлюби в українських єпархіях, коли не лише вихованці шукали наречених серед дівчат духовного "звання", а вже й панотці "замовляли" високочолого зятя, стали характерними з 1760-х рр., а особливо масовими — у 1760—1780-х рр.³ Отож, на 1770-і рр. церковна влада відкрила основні шляхи на парафію добре освіченим на свій час пастирям як із духовних, так і зі світських родин.

Іншою причиною обрання згаданого десятиліття є початок активізації саме тоді заходів київського преосвященого, спрямованих на дієвішу заміну окремих рис функціонування "парафіяльної цивілізації", зокрема способу поповнення причтів церковнослужителями. Відтак, скажімо, 1780-і рр., з огляду на постійне посилення реформаційних кроків, можуть не так адекватно розповісти про життя клірів попередніх десятиліть.

Ще одна причина формальніша: перша половина 1770-х рр. була часом, що межував із помітними зовнішніми змінами у житті єпархії, насамперед територіальними. Звісно, що початкові зміщення кордонів митрополії не впливали на освітній рівень білого духовенства, як, скажімо, під час приєднання до неї наприкінці століття колишніх унійних територій, проте, оскільки запропонований розгляд є частиною більшого аналізу, що охоплює ще кілька протопопій, зручніше мати справу зі сталими величинами, зокрема, кількістю парафій та причтів.

Не можна оминати увагою також події 1770—1771 рр.: епідемія чуми, що пройшла тоді, може відіграти для мого аналізу позитивну роль, адже якщо помирили малоосвічені настоятелі, які довгий час посідали парафії, церковна влада мала чудову можливість зайвий раз докласти зусиль для втілення у життя своєї політики номінування вихованців "латинських шкіл".

Зрештою, достатньо вагомим є джерельний фактор. Упродовж XVIII ст. видавалося кілька синодальних указів, згідно з якими слід було фіксувати ту чи іншу інформацію про духовенство. Проте від початку 1770-х рр. у Київській митрополії почали надсилати до консисторії відомості, що якнайкраще надаються для планованого

³ Посохова Л.Ю. "Сыскал, для женитьбы место...". Брачные стратегии священников в контексте социокультурного конфликта в Украине в XVIII в. // Адам и Ева. Альманах тендерной истории. 2007. № 13. С. 39—54.

дослідження, позаяк містять достатньо комплексну інформацію про церковні кліри протопопій, освіту, вік, сімейний стан їхніх членів, дітей та матеріальне утримання. Ці дані надсилалися до катедрі згідно з указом від 30 серпня 1771 р. Зазвичай, коли на той час укладалися відповідно до якогось розпорядження ті чи інші відомості, на початку в них зазначалося про юридичну норму, яка спонукала до дії. Якщо духовна консисторія лише дублювала синодальний указ, то у рапорті-відповіді з "місць" згадувалося про обидва розпорядження: синодальне і консисторське. Оскільки у виявлених мною даних про духовенство є вказівка лише на консисторський указ і немає на указ із Петербурга⁴, то можна припустити, що ініціатива фіксації матеріалів про священно- та церковнослужителів нещодавно номінованого на київський престол митрополита Гавриїла, перед цим — петербурзького архієпископа, зумовлювалася потребою ознайомитися зі станом справ у єпархії, зокрема після епідемії чуми. Таке детальне звітування про насельників монастирів, до речі, було зроблене невдовзі — 9 вересня 1771 р.⁵ Якими б не були причини, що спонукали до збору матеріалів про парафіяльне духовенство, у рамках поставленого завдання вони не потребують детального зосередження уваги. Натомість важливо з'ясувати достовірність відомостей.

⁴ Див., наприклад: ЦДАК України. Ф. 127, оп. 1024, спр. 2179, арк. 1.

⁵ Див. про це детальніше у: Яременко М.В. Біографічні реєстри чернецтва київських чоловічих неставропігійних монастирів 70—80-х рр. XVIII ст.: характеристика джерела та інформаційні можливості // Архіви України. 2002. № 1—3.

С. 153—173. Ймовірно, владика, який відзначився активністю у модернізації церковного життя, переносив зі столиці певні практики, що ще не набули поширення в Україні. Зокрема, у 1769 р. вводилися "именные списки всем лицам духовного звания православного исповедания" (клірові відомості), де, між іншим, також слід було подавати окрім інформації про церкву та парафію, детальніші дані про членів причту та їхні родини (Див.: Генеалогическая информация в государственных архивах России. Справочное пособие. М., 2004. С. 174), які навряд чи, з огляду на епідемію, могли складатися на той час у Київській митрополії. Більше того, розпорядження про потребу їхнього укладення не було б кому контролювати, позаяк Гавриїловий попередник помер у червні 1770 р., а новий архіпастир навіть на час видання згаданого указу 1771 р. ще не доїхав до Києва через чуму. Зрештою, ще зовсім свіжим мали бути враження столичного владика від проведеного у 1769 р. чергового розбору духовенства та намагань уряду застосувати його задля державної користі на військовій службі (див.: Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I. М., 1880. С. 70—75). Можна припустити, що Гавриїла також цікавило питання церковних причтів та зайвих членів клірів, чи, принаймні, контролю за кількістю священно- і церковнослужителів, згідно з установленими в імперії штатами.

Як видається, матеріали про духовенство протопопій Київської митрополії, зібрані згідно з указом 1771 р., цілком надаються для аналізу його становища. Забігаючи наперед, констатую, що навіть якщо інформація, яка цікавить найбільше — освіта — і прикрашалася "на місцях", то їй усе одно не вдалося зробити загальної картини інтелектуального рівня причетів привабливішою. З іншого боку, не було видимих причин для приховування персональних даних про священно- та церковнослужителів, як то їхнє станове й географічне походження та кількість дітей. Понад те, духовенство мало бути зацікавленим у інформуванні про всіх членів родини, аби задекларувати перед вищою владою належних до духовної "команди" осіб, звільнених від податків. Найбільше надавалася *А,О* фальшування, як видається, інформація економічного плану, яка мною до аналізу не залучається. Можна припустити, що духовенство мало спокусу неправильно вказувати вік синів. Відомо, приміром, що у XVIII ст. одним зі спотворень змісту сповідних розписів було завищення років дітям пресвітерів заради швидшого висвячення⁶. Але оскільки "вікова" інформація береться мною до уваги лише у зв'язку з освітнім рівнем, то такі фальшування, як стане зрозуміло далі, на якість аналізу не впливають. Навпаки, повідомляючи про більші роки сина панотець мав пам'ятати про зобов'язання відправити його до Академії і потребу в іншому звіті пояснити, чому досі цього не зробив. Важче, коли священник хотів занижити вік, аби не відправляти сина. Однак навряд чи це було логічно, бо довго утримати його вдома не вдалося б, адже у відомості наступного року все одно кількість років зростала на 1, і через якийсь час чадо таки мало досягнути необхідних *^*ля студій літ. Більше того, про синів духовенства вже до цього певний час робилися відомості, щоб проконтролювати їхнє відправлення в науку, а отже "махінації" пресвітерів могли легко розкрити в катедрі шляхом порівняння різних звітних матеріалів. Духovenство, звісно, можна запідозрити у комплексних фальшуваннях інформації усіх рапортів до консисторії. Тоді перевірити перекручення допоможуть лише випадкові згадки чи справи про розслідування, які наразі не виявлені. Зрештою, слід звернути увагу на те, що якщо й припустити, що дані про вік дітей таки фальшувалися, то неправильна інформація

⁶ Із такими фальшуваннями, як завищення віку дітям духовенства для швидшого висвячення боровся, приміром, митрополит Тимофій (1748—1757 рр.) (Лив.: Граевский И.С. Киевский митрополит Тимофей Щербацкий. К., 1912. С. 183).

не надто перешкодить аналізу, бо все одно вона додаткова і до певної міри відносна.

Аналіз відомостей приховує інші загрози. Зокрема, з даних 1774 р. важко встановити, чи про всі храми та причти рапортувалося. Приміром, у 1772 р. з шести парафій Глухівської протопопії до духовного правління так і не направили звітних матеріалів, а правління без них відправило відомості до консисторії⁷. Оскільки документ за 1774 р. не супроводжується донесенням вищому органу, невідомо про те, чи були храми-порушники. Разом з тим, не вивчено історію окремих церков протопопії, їхнього виникнення та ліквідації, зміни присвячень, що ускладнює можливість встановлення повноти звітів. Приміром, у 1772 р. в Глухові були храми, які не вказано у відомості через два роки, а в 1774 р. з'явилася Свято-Духівська церква, не вказана у попередній. При цьому знаємо, що у 1772 р. до відомості включили всі глухівські церкви. Що могло статися за два роки, чи були пожежі, чи мінялася присвята — питання, які наразі залишаються без відповіді. У 1778 р. в місті діяло вже 10 церков⁸, тобто на 3 більше, ніж повідомлялося три роки перед цим. На 1764 р. у протопопії було 70 храмів⁹, на 1770 р. — 61¹⁰, а у 1774 р. рапортовано про 43. Чи означає це, що мінялися межі церковно-адміністративної одиниці, включалися до статистики раніше монастирські церкви та храми у їхніх володіннях, а чи інформація за 1774 р. неповна, так само не з'ясовано. Тому джерельна цінність складених згідно з указом 1771 р. матеріалів за 1774 р. не викликає сумнівів, а от їхню повноту та вичерпність не встановлено. Зрештою, якщо до них і не потрапила інформація про всі церкви та кліри протопопії, то відсутні не становлять помітного відсотка.

⁷ Див., наприклад: ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1024, спр. 2179, арк. 1. Щоправда, неохайність могла бути пов'язана з тим, що духовні правління вперше збирали такі відомості. Про непрактикування їхнього укладення перед цим також свідчить відсутність однакової схеми-формуляра, бо з різних протопопій надсилалися інакше оформлені матеріали.

⁸ Там само, оп. 1009, спр. 4, арк. 13 зв. — 21.

⁹ Покровский И.М. Русския епархии и XVI—XIX вв., их открытие, состав и пределы. Опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования. Казань. 1913. Т. 2 (XVIII-й век). С. 690.

¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1020, спр. 4066, арк. 11 зв. - 12.

Освіта духовенства

Згідно з відомістю, поданою з Глухівської протопопії, у 1774 р. в ній налічувалося 43 парафіяльні церкви, при яких служили 58 священників, 9 дияконів, 44 дячки, 2 піддячі, 41 паламар, 9 псаломників, 2 молодики та 1 "церковник". З них 7 храмів разом з передміським Покровським ("предградская Глуховская Усовская церковь"), 13 ієреїв, 6 дияконів, 7 дяків, 1 піддячий, 8 паламарів, 6 псаломників, 2 молодики та 1 "церковник"¹¹ припадали на Глухів¹². Ці статистичні дані зайвий раз підтверджують, що зазвичай до церковного кліру обов'язково входили тільки священник і дячок. Зовсім не були рідкістю паламарі, хоча й не вважалися абсолютно безумовним елементом парафіяльного церковнослужительського штату. Натомість диякони утримувалися, як правило, лише в містечках та містах. Як указували дослідники ще у XIX ст., це вважалося ознакою своєрідного шику¹³, проте не слід забувати також про нормування кількості дияконів відповідними розпорядженнями. Зокрема, згідно з указом 1768 р. передбачалося, що при трьох ієреях має бути два диякони, при двох — один, а при одному пресвітері диякон потрібен лише у "знатных местах"¹⁴.

Не чіпаючи глибше всіх питань, пов'язаних зі складом причтів (що, зрештою, не належать до піднятої проблеми), з'ясуємо освітні здобутки їхніх членів. Позаяк не новою є думка про його різницю та вищий рівень у міського духовенства, окремо зупинюся на церковно- і священнослужителях Глухова, а окремо — протопопії.

Глухівські парохі за рівнем освіти розділилися майже порівну, проте колишні "академіки" таки переважали тільки грамотних, якщо припустити, що один з них, який трохи знав латини, таки нюхав академічної пилюки (про це відомості мовчать), а не був сином колишнього "студіоза", який навчав чадо вдома. Натомість

¹¹ Це, вочевидь, помічник дячка, який міг бути одним із вихованців церковно-парафіяльної школи (Див.: Шпачинский Н., свящ. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757—1770). К., 1907. С. 317).

¹² ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1009, спр. 3, арк. 1-50.

¹³ Див., наприклад: Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII веке // Крыжановский Е. Собрание сочинений. К., 1890. Т. 1. С. 397.

¹⁴ Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I. С. 68.

мість серед дяконів, дячків та псаломників латинські школи не відвідував жоден, хоча вони, як і молодики та "церковник", були письменними (навченими "руської грамоти"). Серед паламарів переважали так само освічені особи, хоча й відсоток малограмотних та неписьменних теж помітний (Див. табл. 1).

Таблиця 1

Освітній рівень глухівського духовенства, 1774 р.¹⁵

Причет %, (осіб)	Освіта	Богослов'я	Філософія	Не зазначено	Руської грамоти	"Мало" руської грамоти	Непись- менних
Священики	38% (2+2 (по 1 році)+1 (2 роки))	8% (1)	8% (1 мало латинської мови)	46% 6	—	—	
Диякони	—	—	—	100% (6)	—	—	
Дячки	—	—	—	100% (7)	—	—	
Піддячі	—	—	—	100% (1)	—	—	
Паламарі	—	—	—	62,5% (4+1 "обучается по руски писати")	12,5 (1)	25% (2)	
Псаломники	—	—	—	100% (6)	—	—	
Молодики	—	—	—	100% (2)	—	—	
"Церковник"	—	—	—	100% (1)	—	—	

Якщо ж об'єднати статистичні дані про освіту клірів глухівських церков та храмів протопопії (Див. табл. 2), то можемо підсумувати, що на 1774 р. у цій церковно-адміністративній одиниці з-поміж 58 священиків у "латинських школах" навчалось 17 осіб (29,3%). Щоправда, повний цикл науки з закінченим теологічним курсом осилило тільки четверо, а два роки філософію студіювало троє. Інформація по Глухівській протопопії, окрім того, зайвий раз підтверджує вищий освітній рівень міських парохів.

Серед 9 дяконів, які, як зазначалося, служили зазвичай у храмах більших населених пунктів (у нашому випадку — восьмеро в Глухові і містечку Ямполі і один, хоча й колишній "ритор", — у

¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1009, спр. 3, арк. 1-50.

сільському храмі), ситуація ще менше свідчила про успішність церковної політики, спрямованої на залучення духовенства до Київської академії: лише один представник гриз у ній граніт знань, натомість решта восьмеро (близько 89%) навчалися "руської грамоти". Студії в "латинських школах" дячків взагалі, як свідчать залучені дані, можна вважати радше винятком: з 44 осіб 39 (майже 87%) мали елементарний рівень грамотності, про трьох інформації немає, і лише двоє відвідували Київські Атени, та й то не надто довго. Приблизно таку саму освіту мали й псаломники, за тим винятком, що з 9 осіб ніхто не переобтяжував себе знаннями, вищими за "руську грамоту" (щоправда, рівень досягнень одного з них не зазначено).

Освітній "багаж" православних дяків Глухівської протопопії не надто відрізнявся від рівня письменності їхніх унійних "колег". Приміром, у Холмській єпархії у XVIII ст. теж не було цілком неписьменних серед згаданих церковнослужителів. Однак навряд чи можна вважати правилом поєднання в їхньому середовищі навиків читання та писання одночасно. Не вдаючись до загромождження тексту численними прикладами, залученими зі спеціальної літератури, зазначу лише, що дяки Холмщини на 1790-і рр. таки вміли назагал читати або руською, або польською (останнє, вочевидь, зумовлене місцевою специфікою), або ж і так, і так, натомість уміння писати не було таким поширеним. Зокрема, в Любомельському деканаті на 1793 р. із церковнослужителів, про яких інформація відома, читали по-руськи всі, а писали — лише близько третини, читали по-польськи половина, а писали — теж третина¹⁶.

Попри інтелектуальну вищість міських настоятелів Глухівщини над сільськими, рівень дячків та псаломників центру і периферії не відрізнявся. На загальних відсотках освіти решти церковнослужителів — піддячих, молодиків та "церковника" — не зупинятимуся (з таблиць їх можна залюбки за бажання вирахувати). Зазначу лише, що він обумовлювався їхніми функціями при церкві та не потребував спеціальних тривалих студій. Окрім того, саме існування таких нетипових служителів при храмах могло обумовлюватися, як, приміром, у випадку одного з піддячих, потребою "працевлаштувати" сина священника того самого храму.

¹⁶ Bobryk W. Problem posługi diakowskiej na terenie unickiej eparchii Chehnskiej w XVIII wieku // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. Lublin, 2005, s. 60-62.

Таблиця 2

Освітній рівень духовенства Глухівської протопопії
(без Глухова), 1774 р.¹⁷

Освіта \ Пришт. % (осіб)	Священники	Диякони	Дячки	Піддячі	Паламарі	Псаломники
Богослов'я	4% (2)	—	—	—	—	—
Філософія	7% (3)	—	—	—	—	—
Риторика	9% (4)	33% (1)	—	—	—	—
Піітика	—	—	3% (1)	—	—	—
Синтаксима	2% (1)	—	3% (1)	—	—	—
Руська грамота	69% (31)	67% (2)	86% (32)	—	9% (3)	67% (2)
"Мало" руської грамоти	—	—	—	100% (1 ще навчається)	9% (2+1 ще навчається)	—
Неписьменні	—	—	—	—	55% (18)	—
Не зазначено	9% (4)	—	8% (3)	—	27% (9)	33% (1)

Отож, як ілюструють відсотки, що припадають на вихованців "латинських шкіл", серед священників Глухівської протопопії (менше за третину), церковній владі не надто вдалося досягти успіху в "інтелектуальному дисциплінуванні" парафіяльних пастирів. Утім, ця інформація дає змогу не лише на прикладі однієї протопопії простежити успішність зусиль Синоду та архієреїв, а й робити припущення про функціонування приходів загалом. Скажімо, у XVIII ст., казnodіяти мали лише ті настоятелі, які закінчували богословський курс. Відтак, виходячи з цієї настанови та кількості "богословів"-ієреїв протопопії, обраховується ймовірність звучання напучувань у храмах Глухівщини.

Для характеристики успішності заходів церковної влади, спрямованих на підняття освітнього рівня духовенства, важливо також поглянути на залучення до навчання синів членів клірів. Відомості таку інформацію містять, проте, беручи до уваги практики студій у тогочасних "латинських школах" — початок відвідування від 6—7 років до двадцятирічного і вище віку, інтерпретувати її достатньо важко. Адже, якщо неписьменному чаду якогось із панотців на час укладення відомостей виповнилося, скажімо, 17 років, то стовідсоткової гарантії, що він таки не потрапить до Київської академії чи одного з колегіумів пізніше, немає. Більше того, протягом

¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1009, спр. 3, арк. 1-50.

XVIII ст. не було (та й не могло бути за чинної "ранньомодерної" "системи" освіти) чітко визначеного дітям священно- і церковно-служителів "рубікону" для початку шкільного (не домашнього) навчання. Приміром, виконуючи петербурзький указ про обов'язкові студії дітей духовенства, белгородська церковна влада зобов'язувала у 1724 р. священників висилати до місцевих "шкіл" своїх чад, які мали від 7 до 18 років¹⁸. Натомість через два десятиліття Синод вимагав від духовенства віддавати дітей у "*школьное учение*" під загрозою штрафу у віці від 10 до 15 років¹⁹. Серед підписок пресвітерів Переяславської єпархії відіслати своїх синів у місцевий колегіум, даних у консисторії у 1746 р., є нотатка одного батька п'ятирічного хлопця, який дома навчався за Псалтирем. Іерей під загрозою штрафу зобов'язався відправити дитину в науку до Переяслава у 1748 р., тобто, коли хлопцю виповнилося б 7 років²⁰.

Отже, гарантією того, що освіту вже завершено, може слугувати інформація про пошлюблення: одружені чоловіки того часу вже не відвідували лекцій. Інший вірогідний маркер — перебування на службі (байдуже який: при канцелярії, на військовій тощо), чи в складі церковного кліру. Звісно, випадки відлучення від "шкіл", мандрювань, під час яких спудеї перебивалися інспекторством, крадіжками, прислужуванням при храмах та іншими подібними "роботами", а затим поверталися до науки, добре відомі дослідникам історії навчальних закладів XVIII ст. Однак на загал уявлення про потребу "підвищити кваліфікацію" шляхом доучування в академії чи колегіумах, тим паче, якщо службова кар'єра пророкувала стабільний хліб насущний, теж не властиве для ранньомодерного українського соціуму.

Виходячи з усього сказаного, дані про освіту синів духовенства Глухівської протопопи 1774 р. систематизую, враховуючи їхній вік та інформацію про кар'єру. Виділяючи вікові рубрики, слід зазначити, що "7-18 років" найнепевніша, хоча навчання в "латинських школах" до 7 років було радше винятком, аніж правилом, а після 18, можна припустити, ймовірність упису до спудейської корпорації знижувалася. На користь такого припущення свідчать не лише обмеження верхньої вікової межі у згаданих указах, а й досягнен-

¹⁸ ЦДАК України. Ф. 2009, оп. 1, спр. 71, арк. 1.

¹⁹ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. К., 1904. Отделение II (1721-1795 гг.). Т. I (1721-1750 гг.). Ч. 1. С. 92.

²⁰ ІР НБУВ. Ф. 232, спр. 330, арк. 8.

ня парубками зрілості²¹, яка, вірогідно, стимулювала до інакших, не пов'язаних з початком тривалих студій життєвих ходів.

Як і у випадку з освітою батьків, окремо розгляну рівень знань синів духовенства Глухова і Глухівської протопопи.

Глухівські священики виховували 12 хлопців (Див. тут і далі табл. 3), двоє з яких (4 роки та 6 тижнів) ще могли насолоджуватися дитинством без різок не те що за неправильно витлумачену латинську сентенцію, а й за неправильно зазубрену літеру. Натомість 6 синів (7, 10, 13, 14, 14, 16 років) мали б, принаймні, ознайомитися з першими елементарними щаблями премудрості (буквар, Часослов, Псалтир тощо), що вони й зробили: семи- та десятирічний осягали "руську грамоту", а решта навчалися в Києво-Могилянській академії. Ще троє дорослих парубків (21, 21 та 26 років) вже залишили її мури та самостійно здобували хліб насущний: один колишній "граматик" — при духовній консисторії, інші — "синтаксист" та "богослов" — на військовій службі у чині сержанта і поручика. Відтак, можемо твердити, що священики центру протопопи на загал виконували приписи церковної влади щодо обов'язкового навчання дітей у "латинських школах", хоча й достатньо формально. Принаймні, навчання у граматичному чи синтаксичному класі тих хлопців, які вже завершили свої "університети", навряд чи слід відносити до рівня освіти, про який дбав Синод і місцеві владики. Слід зауважити також, що студії в Академії навіть більшості синів парафіяльних пастирів. Недоречно прогнозувати долю хлопців до 18 років, однак про майбутнє дорослих синів зробити висновок достатньо легко. Важко уявити, що двоє молодих військових могли колись повернути на батьківську духовну стежку. Натомість третій, швидше за все, планував пов'язану з "духовними хлібами" життєву дорогу, а служба при консисторії під боком у митрополита лише сприяла вигіднішому повороту на неї.

Ситуація з глухівськими дияконами була прозаїчнішою. Жоден із двох старших за сім років синів (13 та 17 літ) не бував у "латинсь-

²¹ Прикметно, що навіть на початку XIX ст., у Збірнику малоросійських законів 1807 р., хлопці до 18 років вважаються неповнолітніми, а вже опісля — виходять з опіки та можуть володіти маєтком. Згідно з Литовським статутом, положення якого функціонували в Гетьманщині, з 18 років наставала кримінальна відповідальність для чоловіків (Див.: Маслійчук В. Дитина на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVIII ст. (до постави питання) // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. 2006. Т. 12. С. 15).

ких школах". Один навчався "руської грамоти", а другий — іконопису. Подібно характеризується рівень письменності чотирьох дяківських синів: троє (8, 13 та 15 років) навчалися "руської грамоти", а четвертий (7 років) ще, як зазначалося у відомості, не навчався "за малолітством". Про освітні здобутки дітей паламарів найчастіше не згадується взагалі, хоча один раз прямо вказано на неписьменність. Таке опускання інформації, яку слід було зазначати, найімовірніше свідчить про брак навіть найелементарнішої освіти²².

Таблиця 3

Вікові характеристики синів
глухівського духовенства 1774 р.²³

Вік Причет	До 7 років	7—18 років	Після 18 років				Не вказаний вік	Разом синів
			Одружені	Кар'єра	Одружені на службі	Неодружені "празні"		
Священники	2	6	—	3	—	—	1	12
Диякони	3	2	—	—	—	—	—	5
Дячки	3	4	—	—	—	—	—	7
Паламарі	1	3	1	—	—	1 ²⁴	—	6

19 синів парафіяльних пастирів Глухівської протопопії (Див. тут і далі табл. 4) не досягли семилітнього віку (хоча семеро з них уже скуштували науки, почавши вивчати "руську грамоту"), а 17 її завершили (були одруженими та робили кар'єру на службі; у відомостях детальніше інформовано тільки про 5 дяків, 4 канцеляристів, 1 на військовій службі у регулярній армії, 1 полкового осавула). Серед згаданих 17 осіб 9 були письменними, а 8 студіювали в "латинських школах", щоправда, зазвичай не повний курс наук (2 — синтаксиму, 1 — піїтику, 1 — риторику, 2 — філософію, 1 — богослов'я), а про освіту одного сина — полкового осавула-вдівця — не зазначалося. Отож, як бачимо на цій групі ієрейських чад, що поділилася майже порівну надвоє, панотці дбали про навчання дітей, проте не конче шляхом дотримання розпоряджень вищої влади, через направлення у Київські Атени. Загалом же серед 27 парубків, старших за 18 років, усі були письменними з незначним переважанням тих, хто не переступав поріг українських академії чи коле-

²² ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1009, спр. 3, арк. 1—50. Решта членів церковних причтів не мала дітей.

²³ Там само.

²⁴ Принаймні, відомості не подають протилежної інформації про зайнятість.

гіумів (майже 56%): 15 навчалися "руської грамоти", 1 студіював граматику, 3 — синтаксиму, 2 — піїтику, 1 — риторику, 2 — філософію, 2 — богослов'я, а про освіту одного не згадувалося.

У найчисленнішій та найпридатнішій для навчання віковій групі 7—18-літніх хлопців (34 особи) теж не було неписьменних, крім одного, навченого кравецькому ремеслу. Однак переважання тут тих, хто не відвідував (ще не відвідував?) "латинських шкіл" обраховується не кількома відсотками: 27 синів священників осилили чи тільки осиловали "руську грамоту" (понад 79%), а 5 (менше за 15%) таки зазнайомилися з латиною (по одному — з інфімою та піїтикою, 2 — 3 синтаксимою, про одного не вказано "школу"). У відомостях також згадано священницького сина, співака в Петербурзі у графа Нарішкіна. Вочевидь, хлопця не можна долучити до неписьменних, однак без додаткової інформації доводиться лише гадати, чи він потрапив туди з Київської академії, а чи так і не встиг скуштувати спудейської науки. Таким чином, як і при аналізі вікової групи від 18 років, можемо констатувати, що парафіяльне духовенство намагалось дати синам елементарну освіту, однак не надто квапилося дбати про її підвищення.

Дияконські сини Глухівської протопопії (всього 3 хлопці) ще не могли похвалитися якимись освітніми здобутками, позаяк обое мали лише по 6 років (1 неписьменний, про 1 не зазначено), а третій, семилітній, тільки був у процесі опанування "руської грамоти". Більше маємо інформації про дяків, хоча серед їхніх синів кількісно переважали молодші за сім літ. Серед семи хлопців 7—18 років лише троє вивчили "руську грамоту", про двох не подано ніякої інформація (найімовірніше через неписьменність), а двоє (11 та 17 років) не навчалися нічому. Тільки один дяківський син мав понад 18 років, і у свої 22 осилив елементарний рівень грамотності.

Поширення неписьменності серед паламарів віддзеркалилось і на їхніх дітях, яким батьки-неуки не поспішали давати освіту. Так, серед 11 хлопців 7—18-річного віку лише двоє робили перші кроки на шляху до знань (осягали "руську грамоту", ще двоє точно були неписьменними, а інформація про освіту решти семи замовчана, що найшвидше сигналізує про брак останньої. Троє з чотирьох одружених паламарських синів теж були "темними", один — навчений "руської грамоти", а 21-літній парубок, який навряд чи вже планував інтелектуально зростати, залишався неписьменним²⁵.

¹ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 3, арк. 1-50.

Таблиця 4

Вікові характеристики синів духовенства
глухівської протопопії 1774 р.²⁶

Причет	Вік	До 7 років	7—18 років	Після 18 років				Разом синів
				Одружені	Кар'єра	Одружені на службі	Неодружені "праздні"	
Священики	19	34	6	7	4	10	80	
Диякони	2	1	—	—	—	—	3	
Дячки	15	7	—	—	—	1	23	
Паламарі	10	11	4	—	—	1	26	

Оскільки частина чинних священно- та церковнослужителів Глухівщини походила з родин членів церковних причтів, не буде зайвим подивитися, як їхні батьки свого часу прагнули виконати розпорядження про обов'язкове навчання синів. У Глухові зі священицьких сімей на 1774 р. було 4 пресвітери, 1 диякон, 2 дяки та 1 паламар — ієрейський онук; ще одого священика виховав дячок (Див. табл. 7). Прикметно, що всі чотири майбутні настоятелі студіювали теологію, щоправда, повний курс — лише один із них, а решта — 1 рік (2 особи) та 2 роки (1 особа). Решта дітей, зокрема й дяківське чадо, тобто приблизно 56%, навчилися лише "руської грамоти". Слід звернути увагу, що церковній владі вдалося принаймні у центрі протопопії забезпечити виконання своїх розпоряджень, санкціонувавши номінування з пресвітерських родин тільки "богословів".

Ситуація у решті храмів протопопії, де служили діти "духовного звання", була не такою вигідною для катедри. Зі священицьких синів та одного внука — чинних 23 ієреїв, 13 дяків, 1 піддячого та 5 паламарів (усього 42 особи) — до Академії свого часу потрапили дев'ятеро, тобто 21,4% (з ієреїв: 1 "богослов", 2 "філософи", 3 "ритори", 1 "синтаксист", із дяків: 1 "піт" та 1 "синтаксист"), а решта, крім 2 неграмотних та 7, про яких узагалі не наведено інформації про освіту (найвірогідніше, були письменними, принаймні, для шістьох з них цього потребували обов'язки при храмі), осилили "руську грамоту". Вихідці з дияконських родин — 2 диякони — студіювали один риторику, а другий — лише "руську грамоту". Із 6 представ-

²⁶ ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1009, спр. 3, арк. 1-50.

ників дяківських сімей — 2 священників, 2 дяків та 2 паламарів — четверо були письменними, а обидва паламарі — ні. Зрештою, з двох паламарських хлопців один — чинний дяк — вивчив "руську грамоту", а інший — паламар — не обтяжував себе ніякою освітою²⁷.

Якщо підрахувати вихованців "латинських шкіл" назагал по протопопи (без Глухова), то з 52 членів причтів 1774 р., вихідців з родин священно- та церковнослужителів, до них належить лише 10 або ж трохи більше за 19%.

Підсумовуючи викладене, зроблю кілька висновків. На прикладі Глухівської протопопії можемо твердити про не вельми помітну успішність зусиль церковної влади, спрямованих на підвищення освітнього рівня духовенства через навчання у "латинських школах" та про вищу освіту міських ієреїв. Цей не новий в історіографії підсумок можна підкріпити чисельними даними і показати кількісний вимір дисциплінування парафіяльних пресвітерів — трохи менше за третину таки студіювали в академії.

Принцип вищої освіти міського духовенства діє і стосовно інтелектуального рівня їхніх дітей. Попри те, що брак модерного навчання з усталеними віковими категоріями "студіозів" перешкоджає формулюванню остаточних висновків про виконання вже батьками-настоятелями розпоряджень про обов'язкове навчання синів вищим за "руську грамоту" премудростям, можемо простежити брак рівня у сільського духовенства АО відправлення синів у Київ чи інше місто з колегіумом. З іншого боку, не всі вихованці Київських Атен чи подібних закладів поповнювали шереди священнослужителів, що теж ілюструє відомість Глухівської протопопії.

Цілком пояснюється також навченість "руської грамоти" дияконів та дяків — без цього вони не могли б увійти до складу церковних причтів. Натомість і їхні приклади, і дані про освіту їхніх синів, і, зрештою, відомості про могилянських спудеїв за різні роки недвозначно інформують про скромне залучення хлопців з дияконських та дяківських родин до вищих за парафіяльну школу чи домашню освіту навчальних закладів.

Якщо для дяків елементарна грамотність була обов'язковою для виконання функцій при храмі (зокрема, як глави кліросу²⁸), то

²⁷ ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1009, спр. 3, арк. 1-50.

²⁸ Шпачинский Н., свящ. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757—1770). С. 312.

паламареві — прислужнику²⁹, який не мав послуговуватися письменністю взагалі — її брак не заважав. Більше того, у інших протопопях, наприклад Роменській, цих церковнослужителів могло взагалі не бути при більшості храмів, а якщо вони й числилися при парафіях, то належали до світської команди.

Насамкінець не буде зайвим з'ясувати, що входило до навченості "руської грамоти", яку, як показує відомість, принаймні діти духовенства часто отримували вдома. Найперше слід звернути увагу, що згаданий рівень освіти передбачав кілька ступенів удосконалення. Так, якщо в сім'ї було кілька синів різного віку, які вже почали науку, то наймолодший з них опановував буквар, середній — Часослов, а найстарший — Псалтир. Очевидно, саме до специфіки виховання у сім'ях членів кліру слід віднести ще один вищий крок — вивчення Ірмолою. Затим ішла вершина премудрості — опанування писання. При цьому інколи спеціально зазначалося, що учень не просто "обучається по рускии писать"³¹, а "обучається писать на бумаги"³². У відомості Глухівської протопопії, відтак, різні ступені студій розмежовуються: навчається "руської грамоти" Часословця, "руської грамоти" писати тощо. Тому, як видається, не буде перебільшенням ствердити, що згадане окреслення (навчений "руської грамоти") маркує вміння читати й писати. Власноручні підписи осіб, чий освітній рівень характеризується аналогічно, що не обмежуються тільки виведенням імені, а й супроводжуються іншими фразами, також свідчать, що вони, принаймні, не лише вміли читати³³. Більше того, є дані про навчених таким чином людей, які трудилися писарями при канцеляріях світських та духовних установ. Зрозуміло, що тонкощі власне писарської професії вони могли опанувати вже на місці, однак додаткові штрихи до їхньої освіти не додаються³⁴.

²⁹ Шпачинский Н., свящ. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757—1770). С. 316.

³⁰ За твердженням Юхима Крижанівського, паламар рідко траплявся "как известная личность с исключительною должностью в приходе; в алтаре при всех обрядах и требах прислуживал священнику то тот, то другой из школяров" (Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII веке. С. 398—399). Приклад Глухівської протопопії, як бачимо, не підтверджує цього висновку.

³¹ ЦДЛІАК України. Ф. 127, оп. 1009, спр. 3, арк. 24 зв.

³² Там само, арк. 31а.

³³ Див., наприклад: Там само, арк. 16.

³⁴ Там само, арк. 45 зв.

Ще одним аргументом на користь того, що опанування "руською грамотою" передбачало щось вище, ніж уміння поставити підпис, знаходимо в характеристиці іншого рівня знань: один з "мало" навчених "руської грамоти" церковнослужителів таки зумів власноручно засвідчити відомість ("паламарь Авраамъ Панченко"³⁵). Ченці київських монастирів з освітнім рівнем "руська письменність" найчастіше теж отримували характеристику "читаает и пишет посредственно"³⁶.

Інше посутніше і складніше питання — які "інтелектуальні горизонти" відкривала елементарна грамотність, характерна не лише для більшості всіх членів причетів, а й для настоятелів церков? Аналізуючи письменність та освіту в Росії у XVIII ст., американський дослідник Гарі Маркер зробив висновок про неможливість навченими у початкових традиційних школах, де студіювали азбуку, Часослов та Псалтир, особами потому читати надруковані "гражданським" шрифтом книги. Здатність до послуговування виданим одним з двох уживаних шрифтів словом, отже, виразно маркує своєрідний білінгвізм, два розділені види письменності — церковну та світську. Біле духовенство було носієм першої, а за синодальними даними більшість парафіяльних священиків на 1780-і рр не могли читати "гражданського" шрифту³⁷. Висновки професора Маркера частково підтверджують спостереження над соціальним складом аудиторії осіб Російської імперії, які в другій половині XVIII ст. передплачували книги та періодичні видання. Серед близько 8500 індивідуальних замовників на духовенство припадало 6,1%, з них понад половина — на владик та настоятелів монастирів, а решта — на нижчих священнослужителів. Кількість протоієреїв, пресвітерів та дияконів, приміром, у 1780-ті рр. в межах усієї імперії становила всього 215 осіб³⁸.

Висновки про прірву між навченістю "руській грамоті" та здатністю читати "гражданські" друки на прикладі українських

³⁵ ЦЛІАК України. Ф. 127, оп. 1009, спр. 3, арк. 11 зв.

³⁶ Яременко М. Київське чернецтво XVIII ст. К, 2007. С 128.

³⁷ Marker G. Faith and Secularity in Eighteenth-Century Russian Literacy, 1770-1775 // Christianity and the Slavs. Berkeley, Los Angeles, London, 1994. Vol. II: Russian Culture in Modern Times. P. 3—24.

³⁸ Самарин А.Ю. Читатель в России во второй половине XVIII века (по спискам подписчиков). М., 2000. С. 133—134. Щоправда, слід зазначити, що автор аналізу вав замовників лише на 1% продукції "гражданським" шрифтом.

парафіяльних пастирів потребують окремих студій. Певні підказки могло б дати вивчення їхніх приватних книгозбірок, якщо такі були. Не торкаючись спеціально цього питання, процитую лише уривок із вірша другої половини XVIII ст. священника з Київського полку Івана Некрашевича, у якому автор характеризує власну бібліотеку:

*"[...] У мене ж є Тестамент, літопис ростовський, І
Біблію маю я, і труд богословський. Ще книжиці в
мене є [...]"³⁹.*

У вірші не вказано, які ще книги мав автор, проте засигналізована вибірка достатньо показова для характеристики типових і вузьких читацьких смаків, хоча й ідеться про вихованця Київських Атен. Згаданий "труд богословський" є, найшвидше, свідченням дбайливого ставлення та зберігання законспектованих під час студій в Академії теологічних лекцій⁴⁰. Для навчених "руської грамоти" ієреїв він був зайвим, адже навіть якщо пофантазувати й припустити можливість його прочитання, здатність зрозуміти написане викликає величезні сумніви.

Таким чином, можемо висновувати, що більша частина церковних клірів і, зокрема, парафіяльних ієреїв, характеризувалася тим освітнім цензом, який найперше забезпечував можливість виконання прямих традиційно усталених обов'язків.

Кожна група представників кліру мала свої партикулярні стимули, аби не прагнути витратити час на додаткові студії. Однак була й одна спільна причина для всіх священно- і церковнослужителів — спосіб входження до складу церковного причету, на чому слід зупинитися окремо.

³⁹ Некрашевич Іван. Лист, писаний Івану Филиповичу // Антологія української поезії в шести томах. К., 1984. Т. 1: Українська дожовтнева поезія. Твори поетів XI-XVII ст. / Упор. Шевчук В. О. С 371-372.

⁴⁰ Під час останнього — 1762/1763 — року навчання у Києві Іван Некрашевич характеризувався як вихованець "доброї надежды" (ІЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1024, спр. 1310, арк. 19).

Шлях до парафії

Питання номінування на парафії важко назвати білою плямою історіографії⁴¹. Однак її досягнення коротко можна підсумувати в трьох пунктах. Перший — аж до кінця XVIII ст. в Україні обох берегів діяло право виборності православних парохів прихожанами. Окремо слід звернути увагу на те, що власники населених пунктів, якщо такі були, безпосередньо впливали на обрання тієї чи іншої кандидатури (цей момент не завжди обговорюється в дослідженнях, натомість наголошується лише право громади). Відтак єпархіальним архієреям залишалося тільки рукопокладення обранців. Владики не мирилися з цим, однак їхні заходи не відзначалися високою ефективністю.

Успадкування парафій — друга характерна риса шляху *до* приходу у XVIII ст. Щоправда, варто наголосити, що далеко не завжди йшлося про передачу "духовних хлібів" синові чи зятю-вихованцю Академії або ж колегіумів.

Зрештою, третя особливість, яка для розуміння невдач у навчання духовенства є вкрай важливою — це відсутність такої характеристики, як навчання в "латинських школах", у моделі доброго священнослужителя (байдуже, нового на парафії, чи спадкоємця — сина або ж зятя), що влаштувала парафіян. Прикладів надання прихожанами переваги лише письменному кандидатові на ієрея перед високочолом "академіком" чи "колегіантом" та успішне відстоювання свого вибору перед церковною владою, на кшталт згаданих

⁴¹ Вочевидь, перелічування всіх більших чи менших, спеціальних або Ж принагідних праць, присвячених номінуванню на парафії, буде зайвим. Назву лише дві спеціальні публікації: одну з перших та класичних Юхима Крижанівського, яку потому використовували чи не всі дослідники, та одну з достатньо свіжих Софії Сенік, яка є узагальненням досягнень попередньої історіографії (та й то не всієї), базованим до того ж на обмеженому колі навіть опублікованих джерел. Попри майже півторастолітню відстань між цими двома статтями, їх характеризує описовий спосіб викладу. Щоправда, робота Крижанівського в тодішньому історіографічному контексті була новою і етапною (див. Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII веке. С. 391—439. Вперше працю під тією самою назвою видано у 1861 в "Руководстве для сельских пастырей" (№ 39, 49, 51). Далі публікація у тому самому виданні тривала у 1862 та 1864 рр. (усього 7 нарисів), однак до зібрання творів, яким я користуюся, потрапило лише два перших, але саме ті, що стосуються шляху кандидатів *до* парафії); Senyk S. Becoming a Priest. The Appointment and Ordination of Priests in the Orthodox Church in Ukraine in the Eighteenth Century // *Orientalia Christiana Periodica*. 2003. Vol. 69. P. 125-151.

на початку статті, добре відомі в історіографії, аби зайвий раз переобтяжувати ними текст.

"Парафіяльна цивілізація", таким чином, успішно протистояла модернізаційним процесам. Аби примусити дітей духовенства ходити до шкіл, слід було не лише реформувати навчальні заклади, зробити освіту обов'язковою, а й змінити сам спосіб номінування на парафії. Комплексний підхід до церковних реформ наприкінці XVIII — на початку XIX ст. таки дав змогу змінити ситуацію, однак до того всі намагання духовної влади розбивалися об інерційний рух церковно-парафіяльного життя дорогою "доброї старовини". Тим не менше, залучивши відомості про духовенство, можемо дати відповідь про ступінь закоріненості виборного начала в приходах, що дасть яснішу картину причин не надто високої успішності заходів, спрямованих на освіту духовенства.

Інформація про географію походження причтів церков Глухова (Див. табл. 5) та Глухівської протопопи (Див. табл. 6) не надто допоможе у з'ясуванні відсоткової частки успадкування, позаяк може вказувати лише на перехід парафії за лінією "батько — син", оминаючи інший шлях "тесть — зять", "дядько — племінник" тощо. Тим не менше, місця походження ієреїв Глухівщини чітко маркують локальність "ринку" кандидатів на пресвітерство. Так, 22,4% (13 осіб) настоятелів і вікаріїв протопопи, про яких маємо відповідні дані, припадало на вихідців із того самого населеного пункту, де функціонував храм. Ще 43,1% (25 осіб) походило з того самого полку (у більшості випадків — тієї самої сотні). Лише 15,5% (9 осіб) майбутніх священиків вербувалося з сусідніх полків, і тільки 12% (7 осіб) — з віддаленіших⁴², а то й з-поза меж Гетьманщини (українські землі Речі Посполитої та Слобожанщина).

Ситуація з дияконами дещо відмінна, що пов'язано з їхнім браком, за кількома винятками, у церквах протопопи, та зосередженням у її центрі — Глухові. Однак і тут переважали вихідці з

⁴² Зрозуміло, що географічне положення того чи іншого полку стосовно Ніжинського, де локалізувалася Глухівська протопопія, не є абсолютним аргументом для маркування чиннику відстані у виборі членів причтів, адже виходець з якогось населеного пункту сусіднього Київського полку міг проживати далі від Глухівщини, ніж мешканець певної частини не сусіднього Переяславського, Лубенського чи, приміром, Гадяцького. Проте детальна локалізація за сотнями, вимірювання відстаней, зображення на картосхемах заслугове на окреме дослідження. Поза тим, це питання лише дуже побіжно стосується задекларованої теми, тому й географія походження подається узагальнено.

Ніжинського полку (44,4% чи 4 особи), а от решта кандидатів представляли у рівних пропорціях сусідній Прилуцький (22,2%, 2 особи) та віддаленіші (22,2%, 2 особи) полки. Натомість картина рекрутування дяків — неодмінних членів причтів — подібна до вербування священиків, а місцеве походження виражене ще більше: 27,3% (12 осіб), про яких маємо відповідні дані, припадало на вихідців з того самого населеного пункту, де функціонував храм, 45,5% (20 осіб) походило з того самого полку, 11,4% (5 осіб) — з сусідніх полків, і стільки ж — з віддаленіших полків та Слобожанщини. Тут не буде зайвим звернути увагу, що ця інформація заперечує уявлення про дяків як про типовий мандрівний по всій Україні контингент, перейнятий тим, аби десь задобрити парафіян і пристати до їхнього храму. На прикладі Глухівської протопопії бачимо також хибність думки про те, що "как всеобщий „попыхач" дяк, разумеется, редко обзаводился семьей, а предпочитал оставаться холостяком и не устраивать хозяйства"⁴³. Навпаки, з 44 осіб лише 7 були неодруженими (з них 4 швидше за все — через молодість, бо мали 22, 24, 25 та 26 років), а сімейний стан трьох замовчано (найімовірніше, були парубками). Понад те, серед дяків траплялися і двосжонці⁴⁴.

Географія "ринку" паламарів ще вужча. Переважна більшість тих, про кого маємо дані, були уродженцями того самого населеного пункту, де діяла церква (48,8% чи 20 осіб), затим значний відсоток припадав на частку "однополчан" (26,8% чи 11 осіб). Із сусіднього Київського полку походило 3 церковнослужителі (7,3%), а з віддаленішого Гадяцького — лише один (2,4%). Схоже на те, що обивателі Глухівської протопопії воліли, аби в їхніх храмах прислужували та мали справу з певним богослужбовим начинням знайомі персони.

Ситуація з походженням нетипових для сільських причтів псаломників не виокремлюється з загальної тенденції надавати перевагу землякам під час вибору: по 33,3% (по 3 особи) припало на частку односельців та "однополчан", 11,1% (1 особа) та 22,2 (2 особи) — жителів сусіднього і віддаленого полків відповідно⁴⁵.

⁴³ Левицкий П. Иоасаф Кроковский, Митрополит Киевский // Полтавские епархиальные ведомости. 1890. № 3 (1 февраля). Часть неоф. С. 117. Подібні характеристики дяків див. також у: Знаменский П. Приходское духовенство в России со времен реформы Петра. Казань, 1873. С. 36.

⁴⁴ ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1009, спр. 3, арк. 1 зв.

⁴⁵ Там само, арк. 1-50.

Таблиця 5

Географія походження причтів Глухівських церков⁴⁶

Причет	Іереї	Диякони	Дяки	Піддячі	Псаломники	Паламарі	Молодики	"Церковник"
Походження								
Глухів	4	—	1	—	2	1	1	—
Ніжинський полк	3	3	2	1	2	5	—	1
Чернігівський полк	—	—	2	—	—	—	—	—
Прилуцький полк	2	1	—	—	1	—	—	—
Київський полк	2	—	—	—	—	1	1	—
Лубенський полк	—	1	1	—	1	—	—	—
Переяславський полк	—	1	1	—	—	—	—	—
Гадяцький полк	—	—	—	—	—	1	—	—
Полтавський полк	1	—	—	—	—	—	—	—
Сумський полк ⁴⁷	1	—	—	—	—	—	—	—
Разом	13	6	7	1	6	8	2	1

Таблиця 6

Географія походження причтів церков Глухівської протопопії⁴⁸

Причет	Іереї	Диякони	Дяки	Піддячі	Псаломники	Паламарі
Походження						
Населений пункт, у якому храм	9	1	11	1	1	19
Ніжинський полк	22	—	18	—	1	6
Чернігівський полк	1	—	1	—	—	—
Стародубський полк	2	—	2	—	—	—
Прилуцький полк	—	1	—	—	—	—
Київський полк	2	—	—	—	—	2
Лубенський полк	2	—	1	—	1	—
Миргородський полк	—	—	1	—	—	—
Сумський полк	—	—	1	—	—	—
Подільське воєводство	2	—	—	—	—	—
Руське воєводство	1	—	—	—	—	—
Не вказано	4	1	2	—	—	6
Разом	45	3	37	1	3	33

⁴⁸ ЦПАК України. Ф. 127, оп. 1009, спр. 3, арк. 1-50.⁴⁷ Як відомо, у 1765 р. замість п'яти слобідських полків було створено Слобідсько-Українську губернію. Однак, як засвідчують відомості про духовенство, укладачі і далі вживали на позначення місця походження назви попередніх адміністративних одиниць, або ж своєрідний мікс на кшталт: Слобідських полків "уезду" такого-то населеного пункту такого-то. Важко висновувати, чим вони керувалися через майже десятиліття після реформи: чи то фіксували оригінальне адміністративно-територіальне походження народженого до 1765 р. члена кліру, чи, що здається ймовірнішим, послуговувалися звичними "мірками". Я для встановлення належності населеного пункту, слідом за відомостями, вживатиму полковий слобідський устрій.⁴⁸ ЦПАК України. Ф. 127, оп. 1009, спр. 3, арк. 1-50.

Подібно до відомостей про географію походження, дані про попереднє місце "кліриків" у соціальній ієрархії (Див. табл. 7 та 8) теж не малюють адекватно полотна співвідношень виборності та спадковості духовенства, позаяк не завжди син-ієрей служив у тому самому храмі, що й батько-священик. Окрім того, якщо перехід "духовних хлібів" відбувався за жіночою чи бічними лініями, то спадкоємці могли походити зі світських станів. Зрештою, хтось із чинних настоятелів міг лише розпочати "осімейнювати" парафію у першому поколінні, коли інші члени причету були членами його родини. Проте прорахувати такі випадки зі статистичних даних про попереднє соціальне походження неможливо. Тим не менше, приблизне уявлення про живучість виборного начала, а також про відфітність духовенства, яке Зенон Когут позбавив належності до соціальної піраміди Гетьманщини, позаяк воно "не утворювало стану або замкнутої групи"⁴⁹ (хоча друге означення — "не замкнута група" — справедливніше за перше ("не стан")), відомості все ж дають.

Отже, з-поміж пресвітерів Глухівщини незначна більшість — 51,7% (30 осіб)⁵⁰ — походила з родин духовенства, а решта — зі світських станів. Серед дияконів, натомість, представники духовенства становили лише третину. Цікавою для розуміння функціонування цього ступеня священства є вказівка на дияконських дітей серед них. Це означає, що їхні батьки мали перебувати достатньо довгий час у проміжному на шляху до пресвітерства становищі, оскільки інакше їхні вже дорослі діти мали б указувати на інше походження. Отже, шлях між першим та другим рівнями священства серед білого духовенства відрізнявся за тривалістю проходження від дороги їхніх "колег"-чорноризців, де він, як видається, був коротшим, інколи — помітно (від кількох днів до кількох місяців).

Серед дяків Глухівщини, про яких інформація відома, відсоток вихідців з духовенства менший, ніж серед ієреїв — 40,9% (18 осіб). Зі світських станів, натомість, походило 54,5% (24 особи). У паламарів співвідношення було ще виразнішим не на користь представників духовенства — близько 22% проти 70,7% зі світських, а серед псаломників узагалі зафіксовано вихідців лише з останніх⁵¹.

⁴⁹ Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760-1830. К., 1996. С 44.

⁵⁰ До духовенства зараховую і синів дяків, і паламарських дітей, хоча паламари, як показують приклади інших протопопій митрополії, часто навіть не належали до духовної "команди". Однак у відомостях Глухівської такої інформації про неналежність немає.

⁵¹ ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1009, спр. 3, арк. 1-50.

Таблиця 7

Соціальне походження причетів
Глухівських церков⁵²

Причет Стан	Іереї	Дия- кони	Дяки	Піддячі	Псалом- щики	Пала- марі	Моло- дики	"Церков- никв"
Син/онук священника	4	1	2	—	—	1	—	—
Син дяка	1	—	—	1	—	—	1	—
Син козака	2	3	3	—	2	4	1	1
Син міщанина	5	—	1	—	2	1	—	—
Син посполитого	—	1	1	—	2	2	—	—
Не вказано	1	1	—	—	—	—	—	—
Разом	13	6	7	1	6	8	2	1

Таблиця 8

Соціальне походження причетів церков
Глухівської протопопії⁵³

Причет Стан	Іереї	Диякони	Дяки	Піддячі	Псалом- щики	Пала- марі
Син священника	23	—	13	1	—	5
Син диякона	—	2	—	—	—	—
Син дяка	2	—	2	—	—	2
Син паламаря	—	—	1	—	—	1
Син козака	9	—	7	—	1	4
Син міщанина	2	1	—	—	—	—
Син посполитого	6	—	10	—	2	18
Інше	2 ⁵⁴	—	2 ⁵⁵	—	—	—
Не вказано	1	—	2	—	—	3
Разом	45	3	37	1	3	33

Таким чином, можемо констатувати, що інформація про станове походження священників не дає змоги вести мову про надмірне поширення на 1774 р. у Глухівській протопопії спадкового переходу парафій від батька а,о сина Навіть якби припустити, що усі вихідці з духовенства отримували приход від батьків, то їх було б менше за 50% (без синів церковнослужителів). А позаяк далеко не всі іерейські сини мали "духовні хліби" з отчих парохій, то ймовірність успадкування

⁵² ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1009, спр. 3, арк. 1-50.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Сини монастирського прикажчика та військового канцеляриста. Навряд чи слід вести мову про них, як вихідців із народжуваного українського чиновництва, їхні батьки належали до проміжної ланки соціальної піраміди, тобто могли перейти в іншу соціальну "якість".

⁵⁵ Один 'звання служительського', інший, зі Слобожанщини, "черкаської син".

ще менша. Разом з тим, як зазначалося, ні про перехід приходу АО ЗЯТЯ, вихідця зі світської "команди", ні про початок посідання парафії родиною соціальне становище не свідчить. Тому для вірогіднішого з'ясування співвідношення між успадкуванням та виборністю слід проаналізувати відомості інакше, простеживши за сімейними зв'язками всіх членів кожного з причтів. На щастя для дослідників, спосіб укладення інформації по Глухівській протопопії дає змогу здійснити такий "маневр", на відміну, скажімо, від даних деяких інших церковно-адміністративних одиниць Київської митрополії.

Перш ніж перейти до аналізу відомостей, слід наголосити, що питання співвідношення між виборністю та спадковістю в ракурсі запропонованої теми важливе переважно для священників та майже не заторує церковнослужителів. Річ у тім, що їхній шлях до парафії переважно не пролягав через катедру, тобто номінування дяків, паламарів та інших нижчих членів причту відбувалося без інформування єпархіальної влади та її санкції. Відтак, питання успішності заходів щодо благословення на приход та достатній рівень освіти з катедри не контролювалося. До таких висновків підштовхує інформація про відсутність посвячених у стихар церковнослужителів у Глухові (у відомостях або прямо на це вказується, або взагалі не обговорюється щодо 5 псаломників, 2 молодиків та "церковника") та лише про одного дячка, сина священника, у стихарі⁵⁶ в решті храмів протопопії (щодо 2 з 37 дяків, 5 з 33 паламарів, піддячого та 3 псаломників про цей маркер єпископського благословення, а отже — долучення АО номінування на парафію, взагалі не згадується, а в іншій, переважній більшості, випадків повідомляється про відсутність висвячення)⁵⁷.

Автор класичної і часто цитованої статті про "южнорусское" духовенство XVIII ст. Юхим Крижанівський вважав, пишучи про варіанти посідання парафій, що виборне "начало" починало діяти тоді, коли священник помирав без дітей чи переходив на іншу парафію. Якщо ж діти залишалися, набувало сили спадкове "начало". На думку Крижанівського, звичною стратегією поведінки пароха було утримання при собі старшого сина або ж старшого зятя для передачі приходу. Після досягнення спадкоємцем 25 років священник відправляв його у катедру на дияконське висвячення, а в 30 років — на ієрейське. Громада не могла протестувати, позаяк ні новоспеченого диякона, ні молодого пресвітера не утримувала матеріально — він жив з батькового прибутку і допомагав йому при богослужінні. Як-

⁵⁶ ЦДАК України. Ф. 127, оп. 1009, спр. 3, арк. 8 зв.

⁵⁷ Там само, арк. 1 — 50.

що такий "спадкоємець" помирав, то на його місце ставав другий син і т.д. За умови малолітства дітей парох (чи, в разі його смерті — родина) до їхнього дорослішання шукав собі вікарія¹⁸. Не беручись перевіряти всіх прикладів "осімейнення" парафій, або ж їхнього переходу до іншого ієрея у XVIII ст. (що, зрештою, й неможливо), зазначу, що Крижанівський, як і при змалюванні інших сюжетів, спрощено та занадто узагальнено запропонував лише один поширений, утім не єдиний з можливих, варіант. Скажімо, місце настоятеля Глухівської Преображенської церкви у 1774 р. посідав не перший, а другий син попереднього пароха Натомість старший брат, хоча й мав достатній освітній ценз (навчався філософії в Києві), обрав світську кар'єру і після служби канцеляристом при Генеральній військовій канцелярії був адвокатом при Малоросійській колегії. Наступні за старшинством — сестри — теж вийшли заміж за мирян: одна за полкового осавула, друга — за колезького канцеляриста. З двох менших братів наймолодший перебував при Малоросійській колегії канцеляристом, а про середнього інформація не зазначалася. Відомо лише, що при храмі, де служив брат, він не виконував ніяких функцій⁵⁹. Звісно, ситуація могла змінитися, і брати чи сестри священика могли стати представниками духовенства Проте, як бачимо, це відбулося б зовсім не в порядку, описаному Крижанівським.

Окрім того, що глухівські відомості не підтверджують стовідсоткової чинності правила переходу парафії до старшого сина чи чоловіка старшої дочки, вони змальовують значно складніше і різноманітніше плетиво успадкування. Зрештою, це й зрозуміло, адже життєві ситуації та шляхи членів родини могли бути такими самими звивистими, а чинники, що наближали чи віддаляли від парафії можна множити і обґрунтовувати їхню дієвість випадками, що мали на той час місце: вік, освіта, воля прихожан, впливовіші конкуренти, кращі перспективи кар'єри, занадто довге життя батька-ієрея чи, навпаки, рання смерть, тривалість життя інших членів родини тощо — ось лише деякі з них. Навіть якщо у священика був старший син, парафія могла перейти до чоловіка молодшої дочки, інколи сини настоятеля залишалися при тому самому храмі тільки церковнослужителями, а церковнослужительські діти ставали пресвітерами. Фіксується також успадкування дячківських і паламарських "должностей" або існування при одній церкві окремо ієрейської, і окре-

¹⁸ Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII веке. С. 408, 423-425.

⁵⁹ ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1009, спр. 3, арк. 10.

мо — дячківської чи паламарської "династій". Якщо при церкві служило кілька священників, то спадку валися їхні частки, а не вся парафія, а "правонаступниками", знову-таки, могло бути те саме коло осіб, як і при спадкуванні цілого настоятельства. Якщо храм повністю одночасно "окупувався" синами покійного священника, а кожен уже мав дітей, то схема успадкування ще більше ускладнювалася. Отже, очевидно, не варто переоцінювати висновків дотеперішньої історіографії з огляду на потенційні можливості збережених джерел.

У Глухівській протопопії "з натяжкою" можна вести мову про спадкове служіння у 21 церкві з 43, тобто приблизно 48,8%. Однак про "чисте осімейнення" правильніше говорити лише у 12 випадках⁶⁰ (27,9%), коли парафія чи її частина перейшла до сина чи зятя настоятеля або, в одному випадку, колишнього дяка. Загалом же з 21 храму сини попереднього пресвітера служили "пілопарохіальними" ієреями у 5, зяті — у 1, син покійного дячка священником — у 1. Ще в одному випадку з двох приходських пастирів другий був сином покійного настоятеля тієї самої церкви, а його брати — дячком і одним із двох паламарів. На іншій парохії, де спільно служили 3 священники, другий був сином померлого ієрея того самого храму, а третій — його зятем. У ще одній церкві з двох попів один був сином, а другий — онуком (сином чинного ієрея) попереднього священника. Із двох пресвітерів іншого храму другий доводився зятем покійному настоятелю. При одній з церков протопопії до настоятеля перейшло місце покійного батька-попа, а паламар (не його родич) був сином дяка.

Спроби залишити приход за родиною зафіксовано в п'яти випадках, коли при батькові-настоятелі діти виконували дячківську "должність" (2), паламарську (1), і дяківську, і паламарську (1), дяківську, піддячу і паламарську (1).

До ілюстрації спадкування я відніс також кілька випадків, які, втім, стосуються церковнослужительських обов'язків. Так, в одній церкві паламарем був син тамтешнього дячка, в другій — син покійного паламаря, а у третій — син покійного ієрея. Ще в одному випадку дячком служив також син померлого священника⁶¹.

Я свідомо не торкаюся шлюбних стратегій дочок священно- і церковнослужителів. Попри те, що відомості інформують про них, вко-

⁶⁰ Сюди ж включено сина покійного глухівського протопопа, глухівського троїцького настоятеля, хоча з відомостей не зовсім зрозуміло, чи його батько служив при тій-таки церкві. На 1774 р. чинний протопоп священидіяв при храмі Трьох Анастасій, а соборним названо Миколаївський (Там само, арк. 3, 5, 11).

⁶¹ Про всі 21 випадок див.: Там само, арк. 3, 6, 10, 16, 19—20 зв., 23, 24, 29, 30-31 а, 35, 39-40, 42-45, 47-48.

тре підтверджуючи відкритість духовенства та родичання з іншими станами від привілейованого козацького до найнижчого — посполитих, вони не дають змоги оперувати остаточними статистичними даними, позаяк більшість жінок значаться ще "дівицями", а питання про завершення тим чи іншим середнього віку панотцем примноження роду людського найчастіше залишається без відповіді. Підсумовуючи, можемо констатувати, що навіть якщо взяти за кількісний вираз дієвості спадкування максимальні 48,8%, то бачимо, що фактор виборності на 1770-і рр. був ще достатньо потужним. Вимагаючи від духовенства направляти на навчання до Академії синів, церковна влада аж ніяк не могла адресувати ті самі укази представникам світських станів⁶². Більше того, саме вочевидь через велику кількість ставлеників зі світських станів, архієреї, паралельно з дублюванням суворих синодальних указів про потребу навчатися синам священно- та церковнослужителів і надавати перевагу при висвяченні вихованцям "латинських шкіл" перед рештою, нагадували претендентам про інші умови торування шляху до парафії. Порівняно з вимогами про теологічну освіту, вони видаються традиційними і набагато простішими: окрім канонічних вимог щодо віку та відсутності інших подібних перешкод, кандидат мав бути елементарно грамотним, "іскусним" "в чтении и пении", а також заручитися запевненням парафіян чи власника маєтку, де діяв храм, про порядність та відбути кількатижневі "курси підвищення кваліфікації" при катедрі, спрямовані на навчання богослужінню.

Відомості про духовенство показують, як зазначалося, що не всі чинні ієреї протопопи з родин духовенства дотримувалися вимог про освіту, не навчалися у "латинських школах" та не поспішали відправляти туди своїх синів. Якою ж була освіта спадкоємців парафій, тих, хто служив там, де їхні батьки? До згаданих 12 випадків "чистого осімейнення" долучилося 14 осіб, з яких 5 студіювали в Академії, 6 були письменними, а про 3 інформації немає (найімовірніше, навчалися тільки "руської грамоти"). Однак з 5 "академіків" троє "богословів" (двоє з них відучилися лише 1 та 2 роки у цій "школі") припадають на глухівські спадкування. Відтак, ситуація з переходом у межах сім'ї настоятельств решти храмів протопопії, до чого долу-

⁶² Навіть у стінах Академії представники світських станів мали інші права, ніж їхні однокашники з родин духовенства. Як писав у 1790 р. київський митрополит Самуїл, відмовляючи Якимові Сулимі в направленні інспектора для дітей, "не мало и то препятствует, что священно и церковнослужительские дети, по указным предписаниям должны безотлучно при академии продолжать свое учение, а раз-ночинченские не завязят от моей власти" (Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII-XVIII в. К., 1884. С 141. № 101).

чилися лише 2 вихованці Київських Атен ("ритори"), тобто ледь більше 18%, зайвий раз засвідчує не вельми помітну успішність єпархіальної влади в "інтелектуальному дисциплінуванні" спадкоємців парафій. Якщо ж проаналізувати освітній рівень усіх 30 священно- і церковнослужителів, долучених більше чи менше до спадкового служіння у 21 храмі протопопи включно з її центром, то майже 46,7% (14 осіб) вивчили "руську грамоту", приблизно 16,7% (5 осіб) були неписьменними, про стількох само немає даних, і лише 20% (6 осіб) студіювали в Академії (1 "піт" та згаданих 2 "ритори" і 3 "богослови"). З останніх половина припадала на Глухів.

Підсумовуючи, зазначу, що узагальнені відомості про духовенство, а не окремі, хай і часті випадки з судової чи якоїсь іншої документації, дають змогу простежити успішність, чи, радше, неуспішність заходів церковної влади, спрямованих на дисциплінування членів парафіяльних причтів, насамперед — священників, а також предметніше поглянути на механізми посідання парафії напередодні помітних зовнішніх змін у житті Київської митрополії з одного боку, та на нерухомі донині досягнення історіографії півторастолітньої давнини — з іншого.

Аналізуючи глибину дієвості продиктованих зверху розпоряджень про обов'язкові студії в Академії, маємо, втім, пам'ятати, що відштовхуємося від ідеального варіанту, який гласив: усе духовенство має пройти вишкіл у Києві (у випадку Київської митрополії). Напевно, цікавіше було б обрати іншу точку відліку, приміром, порівнювати з ситуацією у XVII чи на початку XVIII ст. Однак така компаративістика — ще одне нездійсненне (принаймні, у світлі відомих мені джерел) бажання істориків.

Наскільки ж типова для всієї єпархії ситуація Глухівської протопопії? На 1770 р. у Київській митрополії було 1841 священник разом з протопопами та 1249 церков, а на 1778 р. 1309 ієреїв, 188 дияконів, 978 дячків та 770 паламарів у 968 храмах⁶³. Отже, Глухівська протопопія за кількістю церков та духовенства не представляє навіть 5% від усієї єпархії (трохи більше за 3%, якщо порівнювати з 1770 р., чи майже 4,5% — з 1778 р.). Попередні спостереження над освітнім рівнем священно- та церковнослужителів інших церковно-адміністративних одиниць складають уявлення про співвідносність із ситуацією на Глухівщині. Проте детальний аналіз та порівняння, а отже й достовірніші висновки щодо всієї митрополії — справа наступної розвідки, яка зараз готується до друку.

⁶³ ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1020, спр. 4066, арк. 160; ф. 127, оп. 1009, спр. 4, арк. 20 зв. 21; Шпачинский Н., свящ. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757—1770). С. 300.